

УДК 94:314.151.3-054.72:323.15](477.82)"192"

DOI <https://doi.org/10.35433/history.112061>

Слобожан Ігор,
директор Державного архіву
Житомирської області,
здобувач ступеня доктора філософії
Житомирського державного
університету імені Івана Франка
igorsl1978@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-4308-6071>

ЕМІГРАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН З УРСР В УМОВАХ НЕПУ (НА ПРИКЛАДІ ДІЯЛЬНОСТІ ВОЛИНСЬКОЇ АГЕНЦІЇ АТ «РУСКАПА»)

Анотація

Мета статті полягає у визначенні основних проблем та чинників еміграції євреїв та німців Волині-Житомирщини у 1920-их рр., а також висвітленні особливостей діяльності АТ «РУСКАПА», яка допомагала легально виїхати із СРСР у період НЕПу. *Методологія.* В ході дослідження були застосовані загальнонаукові методи (здійснювався аналіз доступних архівних документів та синтез інших джерел, які дозволили відтворити картину організації міграційних потоків). Використовувалися і методи історичного дослідження (історико-порівняльний: проведені паралелі з попередніми періодами та причинами різних міграційних хвиль), під час вивчення категорій громадян, які могли отримати дозвіл на виїзд та в'їзд до іншої країни – методи класифікації та типології. *Наукова новизна.* До наукового обігу введені нові документи, які представлені в архівному фонді Волинської агенції «РУСКАПА», що зберігаються у Державному архіві Житомирської області. Систематизовано умови еміграції періоду НЕПу та методи її регулювання радянською владою. *Висновки.* Чергова хвиля еміграції представників національних меншин (насамперед, євреїв та німців), стала показовою формою протесту проти умов економічного, релігійного життя, інших обмежень, які нав'язувала радянська політична система. Колишня Волинська губернія із центром у Житомирі, являла собою регіон з компактним проживанням німецької та єврейської громад, представники яких складали найвищий відсоток серед тих, хто скористався коротким «вікном можливостей» для виїзду за кордон, яке мало місце в СРСР в умовах НЕПу. Саме цим зумовлювалась наявність у

місті представництва приватної компанії з організації еміграції. Проте виїхати із СРСР було непросто, як і потрапити в країну іміграції, що пов'язувалось із значними бюрократичними перепонами та аргументами доцільності дозволів/заборон для виїзду/в'їзду представників різних соціальних категорій та національних груп. Допомогала в цьому АТ «РУСКАПА», ліквідація якого стала наслідком згорнення НЕПу та перетворення СРСР на закриту «залізною завісою» тоталітарну систему.

Ключові слова: еміграція, євреї, німці, національні меншини, НЕП, Державний архів Житомирської області, Волинська пасажирська агенція «РУСКАПА», Америка, Канада, Європа.

Вступ. В усі часи міграційні рухи були свідченням зміни вектору політичної ситуації (що тісно пов'язувалась із економічними факторами), у тій чи іншій країні. Зокрема, протекціоністська політика Російської імперії щодо європейських поселенців наприкінці XVIII та на початку XIX ст. сформувала сприятливі умови для виникнення багаточисельних німецьких та чеських поселень у Волинській губернії, які відігравали помітну роль в її культурно-економічному житті. Застосовуючи передові на той час технології і методи господарювання, завдяки наполегливості та працьовитості, поселенці сприяли економічному розвитку не лише Волинського краю, а й імперії загалом. Волинь, як і Правобережжя в цілому, після поділів Речі Посполитої, залишалась місцем традиційного розселення поляків та євреїв. Імперська влада змушена була враховувати та реагувати на поліетнічний склад регіону. Одночасно, будь-яке зазіхання на права національних меншин, або ж відверті утиски, й навіть погроми, від яких періодично потерпали євреї, завжди запускала еміграційні процеси в їх середовищі. Перша хвиля єврейської міграції з Волинської губернії припадає на 1881-1882 рр., що пов'язувалось із погромами, які були спричинені вбивством народовольцями російського імператора Олександра II та стійкою упередженістю щодо євреїв економічного та релігійного характеру (Тихонов, А., 2007, с. 67).

На початку XX ст., а саме напередодні та в умовах першої російської революції 1903-1906 рр., фіксується друга хвиля погромів, й відповідно, спричинений нею, черговий міграційний потік (Бурда, І. 2010). Однак, найбільш значні переміщення, які

охопили вже не лише євреїв, а й чехів та, перш за все, німців пов'язується із Першою світовою війною. Від початку війни частина євреїв та німців змушені були емігрувати, а більшу частину німецьких колоністів депортували імперським урядом до Сибіру, Казахстану, Середньої Азії (Адамовський, В. 2016). Чергова, (міжвоєнна) хвиля еміграції національних меншин з території Волинської губернії, припадає на період 1920-х рр., що пов'язувалось із низкою проблем, перш за все світоглядного та ідеологічного характеру. Як і в попередні міграційні хвилі, не останню роль відіграли і погроми, що набули своєї кульмінації у 1919 р.

Відмінною особливістю цієї хвилі стала наявність міжнародної приватної структури, АТ «РУСКАПА», (російсько-канадсько-американської пасажирської агенції), метою створення якої проголошувалось здійснення, на комерційній основі, еміграції радянських громадян, перш за все до США та Канади, а також до країн Західної Європи та окремі держави Південної Америки, Карибського басейну та Південної Африки. Організація діяла протягом 1925-1930 рр. та мала своє представництво на території Волині-Житомирщини.

Історіографію міграцій, як і окремих її сторінок, пов'язаних із діяльністю конкретних організацій, які опікувались цими питаннями, складно назвати значною. Серед перших досліджень, які з'явилися ще в умовах відносного політичного послаблення під час «коренізації», й створювались фактично, сучасниками та очевидцями подій, виділимо працю Вейцблїта І. (Вейцблїт, І., 1930). В ній проаналізовані найбільші єврейські еміграційні потоки та їх причини, починаючи від 90-х рр. XIX ст. Оскільки реалізація радянської політики коренізації вимагала інформаційної підтримки, протягом 1923-1930-х рр. у різноманітних часописах публікувались матеріали, присвячені особливостям економічного, культурного життя національних громад (Буценко, А., 1928; Гафтель, І., 1929). У цих матеріалах побіжно, у межах допустимих висловлювань на той час, згадувалось і про випадки від'їзду (Мац, Д. 1929, 1932).

Сучасна вітчизняна історіографія представлена як роботами історіографічного характеру (Дворкін, І., 2021), так і дослідженнями діяльності Волинської філії РУСКАПА, з особливим акцентом на усноісторичних спогадах та аналізі

соціального статусу й напрямків руху емігрантів (Геча, О. 2021). Кількісні показники руху єврейської людності, й зокрема у період між двома війнами представлені у статті М. Пархомовського і Д. Харува (Пархомовський, М., Харув, Д., 2009).

Еміграція – складний процес, який передбачає наявність відповідних структур та політики щодо переселенців в країнах, які їх приймають. Серед досліджень, присвячених вивченню такої складової внутрішньої політики держави, монографія представника діаспорної історіографії М. Марунчака (Марунчак, М. 1991). В роботі розглянуті особливості еміграції етнічних українців до Канади, її організації й зміцнення позицій канадської діаспори. В дисертації О. Дзири (Дзира, О. 2016), зосереджено увагу на аналізі переселенської політики Канади у 20-30-ті рр. ХХ ст., з особливим наголосом на переселенні етнічних українців.

Зазначимо, що фонди та справи, які мають відношення до еміграції з СРСР, у сучасній Росії залишаються закритими. Це стосується і архівних фондів АТ «РУСКАПА», центральний офіс якого розташовувався у Москві. Як і в радянські часи, в цій країні подається лише один бік реальності, й він стосується дослідження такого напрямку, як рееміграція. У 20-ті рр. в СРСР створювалися спеціальні комісії, виділялися значні кошти для проведення агітації і пропаганди за кордоном, з метою залучення до СРСР переселенців з Америки, Німеччини та інших країн, для включення переселенців до економічної розбудови. Такий підхід окреслювався як «економічна доцільність», та базувався на так званій «соціально-класовій ідентифікації» (Галас, М. 2011, с.94). Лише на початку 2000-х рр. траплялись поодинокі публікації, присвячені еміграції з Радянського Союзу, зокрема німецьких колоністів та менонітів (Белковець, Л., Белковець С., 2006).

Таким чином, можемо говорити про наявність дослідницьких лакун, які потребують свого заповнення. Зокрема, недостатньо дослідженими залишаються окремі моменти діяльності АТ «РУСКАПА», перш за все, його рекламна складова; зовнішні та внутрішні чинники, які впливали на можливість емігрантів, з числа етнічних меншин покидати обжиті місця у міжвоєнну хвилю еміграції 1920-их рр., та тимчасового політичного послаблення періоду НЕПу.

У зв'язку з цим, **метою нашого дослідження** є визначення умов та можливостей для євреїв та німців, що проживали на території Волині, виїхати з СРСР у період тимчасової лібералізації політичного режиму. Виявити об'єктивні проблеми, з якими стикалися емігранти, а також висвітлити особливості діяльності пасажирської Волинської агенції «РУСКАПА», яка допомагала здійснити еміграцію на легальній основі, (на основі аналізу розсекречених і переданих на загальне зберігання в грудні 1988 р. справ фонду Р-260с Державного архіву Житомирської області).

Виклад основного матеріалу. Більшовицький переворот 1917 р. спричинив потужну хвилю еміграції всіх ідеологічно незгодних із новою владою. Більше того – радянська влада у 1922 р., побоюючись негативного впливу відомих інтелектуалів на загальні суспільні настрої та напрямки думок, ініціювала вислання з країни діячів науки, культури за кордон, що з часом отримало назву «філософський пароплав», оскільки серед висланих була помітна кількість філософів. Разом з членами сімей загальна кількість висланих з країни становила за різними підрахунками від 228 до 272 осіб (Дмитрієва Н., 2009).

У перші роки існування радянської влади її представники погоджувались із правом частини громадян, виїхати за кордон, перш за все, з метою об'єднання родин. Деякий час, бажання з'єднатися із своїми рідними на території інших держав, не сприймалося владою як контрреволюційний прояв. До того ж мала місце зацікавленість у налагодженні економічного та політичного співробітництва з країнами Заходу, що змушувало радянську владу підтримувати існуючі норми міжнародного права (Белковець, Л., Белковець, С., 2006).

Однак, побоюючись поширення марксистських ідей та комуністичного руху в країні, уряд США запровадив обмеження на в'їзд емігрантів з окремих країни Східної Європи. Вони отримали назву «Законів Джонсона» та були введені в дію у 1921 та 1924 рр. (Даниленко, В. 2000). Саме цей факт значно ускладнював процес отримання візи та права на в'їзд до країни частини потенційних мігрантів.

До згорнення НЕПу у 1928 р., легальна еміграція з СРСР здійснювалася практично безперешкодно. Нова економічна політика передбачала збереження елементів ринкової економіки.

Саме тому, організація міграційних потоків могла бути поставлена на комерційну основу. Прикладом цього стала діяльність Акціонерного товариства «РУСКАПА», розпочата в 1923 р., однією із філій якої і була Волинська агенція.

У справах Державного архіву Житомирської області представлено циркуляри та вказівки агенції, ділове листування, фінансова звітність, документи, які подавали емігранти для виїзду в «заокеанські» країни тощо. В них визначено правила виїзду з СРСР і в'їзду до Америки, Канади, Уругваю, Аргентини, Бразилії, Куби, Мексики; вимоги, які висували до тих, хто виїжджав, склад їхніх сімей, вік, сімейний стан, грамотність, стан здоров'я, грошові витрати на поїзду, обставини еміграції тощо.

Судячи з дат, зазначених на документах Волинської агенції «РУСКАПА», вона розпочала свою діяльність в м. Житомирі у 1925 р. Центральний майданчик АТ «РУСКАПА» знаходився в Москві, а на території УРСР працювали п'ять її філій (Волинська, Київська, Вінницька, Одеська та Дніпропетровська), з грудня 1928 р. додатково виокремилися Харківська та Мінська агенції (до того часу еміграцією громадян БРСР займалася Волинська агенція). Саме таке розміщення філій регіонами, ймовірно пов'язане із територіальною концентрацією на них переважно євреїв, частково німців, які і були основними клієнтами фірми. Кожна з регіональних агенцій включала в себе субагенції або окремих субагентів. Зокрема, Волинська агенція включала в себе Коростенську, Шепетівську субагенції, а також субагента, який працював з громадянами з БРСР (Білорусі). «РУСКАПА» здійснювала операції з продажу шифскарт (квитків пароплавних компаній, куплених закордонними родичами емігрантів) і обміну «припейдних» (куплених за передплатою) квитків на пароплави своїх Ліній-акціонерів, надавала консультації та допомагала оформляти документи для виїзду за кордон, а також вела переписку із «заокеанськими» родичами пасажирів.

На жаль, у документах відсутня загальна кількість клієнтів, які скористалися послугами, за часи діяльності Волинської агенції. Проте, статистика за певними періодам, нею велася. Так, за 1927-1928 операційний рік, агенція обслужила 1447 осіб (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 10, арк. 5). Найбільшу частку емігрантів з колишньої Волинській губернії

становили німці (74,02%), євреї склали 21,44%, а чехи, як і українці, – лише по 2,27% (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 10, арк. 2). Німці в переважній своїй більшості, емігрували до Канади, євреї в основному виїжджали до США та Південної Америки, а українці – до Канади та країн Південної Америки. Оскільки часто громадяни емігрували родинами, серед них великий відсоток становили діти – 38,77%, чоловіки як основна робоча сила склали 30,96%, жінки – 30,27% (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 10, арк. 4). Тобто можемо говорити про фактичне рівне співвідношення емігрантів за показниками статі.

Структура емігрантів за фаховим/соціальним критерієм була приблизно такою: хлібороби склали майже чверть (23,18%), кустарі – 6,70%, робітники – 3,52%, службовці – 1,82%, більшість склали так звані «нетрудові елементи» – 64,77% (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 10, арк. 5). До «нетрудових елементів» відносили куркулів, духовенство, колишніх дворян, і в цілому громадян, які отримували доходи від володіння майном, підприємницької діяльності та інших доходів, не пов'язаних із прямим продажем робочої сили (Бураков, В., 2008).

Для національних меншин це була вже друга хвиля еміграції у ХХ столітті. Перша хвиля міграцій торкнулася німців, євреїв на Волині ще в період Першої світової війни, оскільки вони проживали у прифронтовій губернії. У 1915 р. царський уряд інтернував цих «вороже-підданих» до Сибіру та інших далеких регіонів як «цивільних полонених». Ця депортація була доволі жорстка, принизлива та несправедлива. Серед всієї кількості депортованих на липень 1917 р. половину склали євреї, і третину – німці (Етнічні депортації: досвід Першої світової, 2014). Після підписання радянсько-німецького договору 1918 р., депортовані мали можливість повернутися як на попередні місця проживання, так і на етнічну батьківщину, що спричинило об'єктивну хвилю еміграції. Для тих, хто повернувся, була надія налагодити своє життя вже за радянської влади, яка обіцяла покращити етнічну політику. Проте методи нав'язування радянського укладу життя з кожним роком ставали все більш жорсткими і насильницькими, що об'єктивно викликало незадоволення серед значної частини німців

та євреїв, для яких приватна власність, підприємництво належали до базових понять та цінностей. Згорання відносної лібералізації 20-х рр. зміцнювало їх бажання покинути назавжди ці території.

Охочим емігрувати потрібно було зібрати відповідні документи для отримання дозволу на виїзд із СРСР та закордонного паспорту, візи у бажану країну, вирішити свої майнові питання і мати при собі певну суму грошей, яка б робила можливою їх еміграцію. Певне, що не кожен радянський громадянин міг собі дозволити емігрувати за океан з матеріальних міркувань. Наприклад, вартість проїзду третім класом, згідно послуг «РУСКАПА», до Америки складала приблизно 175 доларів, майже так само коштувала дорога до Канади. Додатково вимагалось наявність мінімум 25 доларів на потяг, від порту до місця прибуття (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 4, арк. 18). Після отримання закордонного паспорту, вартість якого постійно зростала, громадяни виїжджали до Москви, де повинні були перебувати кілька днів за власний рахунок, після чого виїжджали із СРСР до Риги. Там вони знову оплачували власне перебування в емігрантському будинку (що коштувало для однієї особи 1 долар на день), до моменту отримання візи з Консульства (її вартість складала приблизно 10-30 доларів) (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 2, арк. 96; там же – ф. Р-260с, оп.1, спр. 1, арк. 37).

Разом з тим, ділова переписка «РУСКАПА» свідчить, що були випадки відмови у видачі візи потенційним емігрантам. У дослідженні О. Гечі називається кількість «відмовників» – від 20 до 30 % від загальної кількості поданих документів (Геча, О. 202, 37). Вони змушені були повертатися до СРСР фактично в нікуди, оскільки перед виїздом, традиційно, розпродавалось усе майно (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 1, арк. 70-71).

Дозволи імміграційних департаментів та афідевіти видавалися на обмежений термін. Наприклад, дозвіл Канадського Імміграційного Департаменту був дійсний п'ять місяців з дня видачі (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 9, арк. 174), тому від'їжджаючи були змушені прискорювати оформлення документів, та майже за безцінь розпродавати своє майно. Також в багатьох країнах імміграційна влада вимагала від

іммігрантів так званих «показних грошей», яких би вистачило на початковому етапі для облаштування. Зокрема, для Америки така сума становила 500 доларів (на термін перебування там півроку), для Канади за умови бланкових дозволів (з підтримкою протестантських релігійних громад) – від 100 до 500 доларів (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 4, арк. 58-59), а для землеробів, що прямували до Канади з метою придбання власної ферми, потрібно було мати 3 тис. доларів на людину або малу сім'ю (Д'яконов, Л., 1925).

Разом з тим, радянською владою були введені значні обмеження на вивезення багажу та коштів. Зокрема, благородні метали в зливках, виробих, дорогоцінне каміння, іноземну та радянську валюту, цінні папери допускали до вивозу на загальну суму не більш як 300 крб. золотом на кожну особу, яка виїжджала за окремим закордонним паспортом, а на кожного члена сім'ї, прикріпленого до цього паспорту, тих самих цінностей – на загальну суму 150 крб. золотом. Також дозволялось вивозити один золотий або срібний годинник, одну обручку та срібні вироби вагою не більше 0,4 кг, хутряний одяг, по одному предмету кожного найменування на особу (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 9, арк. 119). Для порівняння – в той час, після грошової реформи 1921-1924 рр. курс карбованця до долару становив 2,22 крб. за долар, але вже наступного року він впав до 1,94 крб. (Кульчицький, С. 2004), що свідчить про значні труднощі та матеріальні втрати для емігрантів. Очевидно, що коштів, які за правилами вони могли вивезти, було катастрофічно мало. У зв'язку з цим, апелюючи до уряду СРСР, правління «РУСКАПА» намагалося представити соціально-класове обґрунтування клопотання: емігранти часто не належали до нетрудових категорій населення, а отже, їх не могли поставити радянською державою у «важкі матеріальні умови» і наражати на небезпеку «експлуатації з боку місцевого закордонного населення». Пропонувався простий механізм вивезення грошей за допомогою переказу на рахунок Ліній-перевізників, та отримання в зазначених касах та пунктах грошових коштів емігрантами, після їх прибуття у приймаючу країну (Галас, М. 2011). Цей переказ проходив за документами Волинської агенції як депозит (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 9, арк. 169).

Від початку 1928 р. емігранти мали складнощі також з обміном самої валюти. В діловій переписці «РУСКАПА» є листи, що засвідчують відмову місцевого Держбанку міняти валюту без візи консула, яка видавалася їм за межами СРСР (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 1, арк. 5). Перший час вони вирішували це питання в Москві, але згодом валюту можна було отримувати виключно в місцевому банку на основі довідки, що видавалася разом із закордонним паспортом (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 1, арк. 65). Закон забороняв радянським громадянам мати на руках валюту, хоча до середини 1928 р. агенти «РУСКАПА» отримували комісійні за продані пасажирські квитки саме у доларах (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 3, арк. 13).

Неймовірно суворі були й вимоги до потенційних іммігрантів з боку «заокеанських» країн, тому не всім очікуючим в Ризі вдавалося отримати візу. Кожна приймаюча країна була зацікавлена, перш за все, у працездатних іммігрантах, які б, як мінімум, не погіршили її демографічну структуру, були в змозі матеріально забезпечити свої родини, сприяли б наповненню бюджету цієї країни і активно її розвивали. Зокрема, країни Південної Америки вимагали посвідчення про несудимість за останні 5 років, гарну поведінку, та підтвердження факту, що емігрант не є професійним жебраком (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 9, арк. 122). Ці ж країни від в'їжджаючих жінок вимагали посвідчення про їх чесну поведінку (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 2, арк. 120). Різні країни висували свої специфічні вимоги, проте в них було і багато спільного.

В якості робочої сили перш за все, розглядалися чоловіки віком від 15 до 45 років. Жінкам в якості дружини, матері чи незаміжньої доньки достатньо було бути при чоловіках. Хоча самотні жінки, за наявності професії, мали також свої іммігрантські переваги. В межах трудової міграції в усі країни, в пріоритеті були переселенці-землероби за фахом. Проте для підтвердження факту бажання працювати на фермі у новій країні, вимагалось надання посвідчення про професію від однієї із структур: профспілки, сільради, або міліції (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 5, арк. 28). Для євреїв-землеробів й цього було

недостатньо. Для них влаштовували спеціальне опитування спочатку в Москві, а згодом вони здавали іспит із землеробства у Ризі (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 9, арк. 173). Можна припустити, що були випадки, коли євреї в'їжджали до Канади за документами для аграрних робіт, але ними не займалися. Крім того, є відомості в документах «РУСКАПА», в яких зазначалося, що канадська імміграційна влада неохоче видавала візи євреям-землеробам, у зв'язку з їх низькою фізичною витривалістю та слабким здоров'ям.

Загальною вимогою для іммігрантів було відмінне фізичне і душевне здоров'я. Консульства закордонних країн особливо прискіпливо розглядали ці питання. Обов'язковою вимогою також була грамотність переселенців, а також достатня кількість коштів для в'їзду й початкового облаштування. Для неграмотних емігрантів в деяких випадках, особливо для жінок, потрібно було отримати спеціальний дозвіл від імміграційного департаменту країни у Ризі (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 8, арк. 150). Для чоловіків неграмотність допускалася виключно для віку до 15 років і після 55 (якщо емігрувала вся родина) (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 9, арк. 173).

Перше засвідчення рівня грамотності емігранта (існував поділ на три категорії: грамотний, малограмотний та неграмотний) робилося у медичному свідоцтві лікарем, ймовірно, як критерій його психічного здоров'я. В подальшому перевірка на рівень грамотності здійснювалася регіональним агентом «РУСКАПА», далі – у Москві, а потім ще й у Ризі. За грамотність не вважали вміння ставити підпис, швидке читання, особливо молитовника, який емігранти здебільшого знали напам'ять. Особливо ті, які їхали до США і Канади, повинні були вміти читати будь-якою мовою друкований текст і розуміти прочитане, вміння писати було не обов'язковим (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 7, арк. 35). Малограмотність та неграмотність були підставою для консульства у відмові видати прохачу візу (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 1, арк. 71).

Найбільш завищені вимоги, особливо з боку канадської імміграційної влади, висувалися до здоров'я емігрантів. За умов

виявлення порівняно незначних фізичних недоліків, або хвороб вони надовго затримувалися у Ризі, в очікуванні остаточного вердикту від головного канадського представництва з імміграції в Лондоні, а іноді і від самого Департаменту з імміграції та колонізації, що знаходився в Оттаві. Були випадки відмови емігрантам у візі за станом здоров'я (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 1, арк. 70-71; спр. 90; спр.141; спр.147; спр.164). Основними причинами такого «забракування» були: очні хвороби, загальна слабкість здоров'я, серцеві хвороби (іноді незначні, часто компенсаційні), варикоз, грижа (для землеробів), хронічні легеневі хвороби та туберкульоз. Для виявлення дефектів здоров'я, в основному за зазначеними хворобами, агенція «РУСКАПА» складала спеціальні рекомендації (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 9, арк. 1-5), щоб відбракувати охочих виїхати ще на початковому етапі.

Для з'ясування ступеня складності, наприклад, варикозу і перспектив, у зв'язку з цим діагнозом, отримати візу, агенція навіть розробила циркуляр №151 від 17.07.1929 р. (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 9, арк. 75). Рекомендації із виявлення очної хвороби «трахома» і неможливість еміграції в різні країни навіть тих, хто подолав цю хворобу, також знайшло відображення у багатьох циркулярах агенції (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 9, арк. 150, 160, 161). Іноді траплялося так, що люди змушені були активно лікуватися перед поїздкою, щоб підтвердити бездоганний стан здоров'я (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 214, арк.1, 9). Якщо емігрант полишав родину в СРСР та їхав за океан на заробітки, від нього вимагали довідку про стан здоров'я всіх членів його родини (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 4, арк.72; спр.168, арк. 3; спр.169, арк. 3,5;). Ймовірно імміграційна влада далекоглядно очікувала від такого мігранта позову на постійне місце проживання, з подальшим викликом до себе своєї сім'ї, і бажала не допустити притоку фізично й психічно вразливих громадян.

Знаючи про таку жорстку прискіпливість консульств до стану здоров'я, охочі виїхати іноді йшли на фальсифікацію медичних свідоцтв. Було й таке, що вони замість себе до лікаря направляли

підставну здорову особу (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 1, арк. 113). У зв'язку з цим, керівництво «РУСКАПА» вимагало клеїти фотокартку емігранта на медичне свідоцтво (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 4, арк. 23). Окрім огляду у місцевих лікарів, повторне медичне обстеження емігранти ще проходили в Москві, а потім і в Ризи.

У той же час, кількість іммігрантів, яку приймали «заокеанські» країни, була обмежена, тому їх влада формувала квоти, які дозволяли впускати до себе найбільш бажані категорії громадян. Наприклад, в «Імміграційному законі Сполучених Штатів Північної Америки» в той час була встановлена квота іммігрантів із СРСР в 2248 осіб протягом імміграційного року (з 1 липня по 30-те червня наступного року). Ці квотні іммігранти поділялися на три основні категорії: першої переважної категорії (батьки – до дітей повних громадян США, чоловіки – до жінок, повних американських громадянок, землероби і вчені-аграрії), другої (виїзд до близьких родичів, які ще не стали повними громадянами США) та непереважної. Квоти першої, переважної категорії для землеробів, ґрунтувалися також і на національному принципі: мали перевагу литовська, латвійська, українська, польська, німецька та вірменська квоти. Поза квотою могли в'їхати до Америки люди за особливими родинними зв'язками, священнослужителі всіх віросповідань, професори (вчені), студенти, які вступили до одного з вищих навчальних закладів США. До Америки, в основному, в'їжджали за іменними запрошеннями від родичів (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 9, арк. 8-14).

Імміграційна політика Канади також передбачала свої квоти, за якими перевага іммігрантам віддавалася за професійним, національним та релігійним критерієм. У той час Канада потребувала продуктивних аграріїв, оскільки саме вони наповнювали бюджет цієї країни. Найкращими землеробами там зарекомендували себе, зокрема, німці та українці, тому перед ними канадська імміграційна влада охоче відчиняла двері. Вони в основному в'їжджали за іменними запрошеннями.

Окремої пільги для своїх вірян добилися релігійні лютеранські, баптистські, менонітські релігійні громади Північної Америки. Останні через пароплавні лінії для своїх вірян-німців

оформляли бланкові дозволи, на підставі яких здійснювалась імміграція до Канади. Цим пояснюється, що саме німці становили три чверті клієнтів Волинської агенції «РУСКАПА». Менонітська релігійна громада забезпечила для своїх одновірців-переселенців необмежений кредит в агенції (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 1, арк. 31). Це дозволяло емігрантам не лише безкоштовно скористатися шифскартами, але й повернути витрачені кошти на потяг до Москви. В окремих випадках іммігранти в'їжджали до Канади на основі дозволу канадського імміграційного департаменту. До країн Південної Америки емігранти здебільшого отримували візи на основі іменних запрошень від родичів та знайомих.

Ми розглянули ключові «зовнішні» обмеження на шляху до омріяних країн. До них долучилися перешкоди, які непрямо почала чинити радянська влада, використовуючи власні важелі впливу, що унеможливлювало виїзд охочих. Одним з таких регулюючих владних інструментів була видача закордонного паспорту. Порядок отримання закордонного паспорту встановлювався декретом Раднаркому від 19 грудня 1922 р., де були визначені умови й необхідні документи для його видачі (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 1, арк. 204-206). Видавав закордонний паспорт місцевий Адміністративний відділ НКВС УРСР. На підставі довідок від Фінвідділу та Відділу комунального господарства, а для чоловіків – ще й про зняття з військового обліку, видавав довідку про відсутність перешкод для виїзду. «РУСКАПА», своєю чергою, сприяла в отриманні своїми клієнтами реєстраційних карток центрального емігрантського бюро. На підставі останньої, а також довідки про відсутність перешкод для виїзду, емігрант отримував закордонний паспорт.

Як інструмент регулювання еміграції, влада з часом почала використовувати вартість закордонних паспортів. Існував окремий підхід для різних категорій радянських громадян, які потребували закордонного паспорту. Від мети закордонної подорожі залежала і вартість документу. Так, для тих, хто вирушав за кордон у відрядження, вартість становила 20 крб., для категорії «працюючих» – 30 крб., для осіб вільних професій (лікарів, юристів, музикантів, художників і т.п.) – 40 крб., для так званих «нетрудових елементів» – 60 крб. (Державний архів Житомирської

області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 1, арк. 206). Проте вже всередині 1926 р. вартість суттєво збільшилася. У листі до завідувача Волинської агенції, її клієнт А. Кальмуцький зазначав, що він розраховував отримати паспорт за 30 крб.. Проте в день подачі документів були опубліковані нові ставки, й тепер, йому потрібен час, щоб брат з Канади надіслав гроші, і він міг заплатити 200 крб. (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 162, арк. 25)

Нові розцінки на закордонні паспорти були надто високими для радянських емігрантів: для категорії «працюючих» громадян ціна складала 220 крб., а для «нетрудових елементів» – 330 крб. (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 150, арк. 6). Для порівняння: середня заробітна плата робітника по промисловості у 1926 р. становила 52,5 крб., у 1927 р. – 56,0 крб. (Головін С., 2008). Тому для деяких клієнтів «РУСКАПА» така вартість закордонних паспортів була основною причиною відмови від еміграції. (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 136, арк. 4).

Разом з тим, були передбачені пільги під час отримання закордонних паспортів: для осіб, які взагалі не сплачували сільгосподаток його ціна становила 55 крб., для осіб, які платили сільгосподаток і мали дохід зі свого господарства не більше 375 крб. – 110 крб., для тих, у кого дохід з господарства перевищував 375 крб. – 220 крб. (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 264, арк. 19). Для того, щоб отримати зазначені пільги, громадянам потрібно було доводити своє право на них через суд. Так, у справі Е. Локштет, у ділових листах зазначається, що місцевий Адмінвідділ відмовлявся продавати їй закордонний паспорт за пільговими цінам, попри те, що вона мала членський квиток Комітету Незаможного Селянства та рішення Нарсуду про визнання за нею права на бідність. Така ситуація стала підставою для відтермінування поїздки (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 244, арк. 4).

З кожним місяцем людям все важче було отримати закордонний паспорт або з фінансових причин, або через складність отримання потрібних довідок. В справах клієнтів Волинської агенції «РУСКАПА» за 1928-1929 рр. чітко простежується збільшення кількості скасування поїздки у зв'язку з неможливістю отримання саме закордонного паспорту. Тому в

своїх циркулярах Москва неодноразово наголошувала регіональним агенціям, що клієнтам не можна ліквідувати своє майно, поки вони не отримають закордонного паспорту (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 4, арк. 65).

В цілому «РУСКАПА», як і будь-яке інше приватне товариство, спрямовувало свою діяльність на отримання найбільшого прибутку, котрий у їх випадку безпосередньо залежав від кількості пасажирів-емігрантів, тобто агенція прямо була зацікавлена у великій кількості виїжджаючих з СРСР. Проте це не вписувалося в ідеологічну концепцію «радянського раю». Тому керівництво агенції було змушене періодично надсилати своїм регіональним філіям циркуляри з приводу заборони відкритої агітації клієнтів щодо еміграції з СРСР (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 1, арк. 40). Щоб себе підстрахувати, пасажирська агенція навіть вдалася до оформлення підписки від своїх клієнтів про не примушування їх до еміграції (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 2, арк. 119).

Акціонерами «РУСКАПА» були не тільки радянські компанії, але й серйозні закордонні фірми, які бажали заробити грошей на перевезенні радянських емігрантів, і зробити це найбільш ефективним для себе чином. Бізнес того часу вже активно опановував маркетинг, й реклама була його важливою складовою. Тому закордонні пароплавні компанії вимагали від керівництва «РУСКАПА» організації рекламних заходів для залучення якнайбільшої кількості клієнтів, та звітування про це. Балансувати агенції було вкрай важко, адже з одного боку потрібно було залучати клієнтуру, а з іншого – агітація за еміграцію з СРСР могла призвести до неабияких проблем з радянською владою. Проте на початку своєї діяльності, під час розквіту НЕПу, «РУСКАПА» вдалася до активної реклами, поступово відмовляючись від неї і переходячи на її приховану форму. Так, ще в 1926 р. з Москви на Волинську агенцію було переслано 100 штук брошур з рекламою пароплавів Лінії «Ройаль Мейль» (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 2, арк. 111), в 1927 р. – 6 календарів з цією ж фірмою (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 7, арк. 72), а також її рекламні проспекти, які центр

рекомендував розвісити на приміщенні регіональної агенції, субагенціях та інших установах (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 7, арк. 58). Та й сама Волинська агенція, ймовірно ще на початку діяльності, замовила у Вінницькій типографії рекламні проспекти українською мовою, про свої послуги на території колишньої Волинської губернії. Однак, через страх звинувачень в агітації, не змогла їх використати. З часом, через брак паперу, та ймовірно, з метою економії, використовувала їх в роботі з чистої сторони для ділового листування (проспекти зустрічаються в різних справах цього фонду). Як непряма реклама, в офісах використовувалися фото святкування єврейського Нового року пасажирами пароплаву «Андес», які прямували в Південну Америку (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 7, арк. 15). Про це навіть була стаття в газеті «El Diario Israelita» (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 1, арк. 2), та знімки пасажирів з пароплаву «Алькantara» (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 7, арк. 8). В архівних справах також міститься лист із центрального офісу організації, з проханням зробити звітні фотознімки для компанії «Ройаль Мейль» фасаду приміщення Волинської контори з вивіскою та рекламними плакатами закордонних пароплавних Ліній (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр.7, арк. 18).

Насправді побоювання керівництва «РУСКАПА» у звинуваченнях щодо «антирадянської діяльності» були не даремні. Із зростанням хвилі охочих емігрувати із СРСР, особливо серед представників національних меншин, наприкінці 1920-х рр., радянська влада почала розглядати в цілому еміграцію як контрреволюційний прояв. Тим більше, що СРСР почали покидати у великій кількості німці-колоністи, які забезпечували значні показники виробництва сільськогосподарської продукції у місцях свого компактного проживання. Серед ключових факторів, які підштовхували до пошуку виходу за межі СРСР: ситуація із так званими «ножицями цін», тиск під час хлібозаготівель у 1928-1929 рр., без урахування реальних можливостей й потреб господарств, початок колективізації. З часом додалися репресії в межах кампанії масової колективізації, а також боротьба радянської влади з релігією. Все в комплексі, не могло не позначитися на настроях

глибоко віруючих німецьких селян, які не бажали терпіти наругу над власним релігійним почуттям та переходити до колгоспів, полишаючи свої міцні аграрні господарства.

У вересні 1929 р. німецька секція ЦК ВКП(б) заявила про контрреволюційний характер еміграції і закликала боротися з цим рухом засобами пролетарської диктатури (Галас, М., 2011). А в листопаді були застосовані перші санкції проти АТ «РУСКАПА», чие ділове листування з німецькими селянами, які бажали емігрувати, кваліфікували як «явно правий ухил». Відтепер пасажирській агенції заборонялося субсидоване забезпечення німців-колоністів, а «НКВС союзних республік, ОДПУ та іншим зацікавленим відомствам» зазначено про необхідність «розпочати негайний розпуск і ліквідацію всіх організацій та товариств, які сприяють еміграції» (Белковець Л., 1995).

Відтоді радянська влада розпочала свій ідеологічний натиск на діяльність, що була пов'язана з допомогою в оформленні документів для еміграції радянських громадян. Наприкінці 1929 р. в житомирській газеті «Дер Штерн» був надрукований фейлетон авторства Гіндеса «Америка рекламує, а наші бюрократи – самозадоволені», в якому нещадно критикувалася діяльність Волинської агенції «РУСКАПА», у зв'язку з використанням нею рекламних плакатів закордонних пароплавних ліній (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр.14, арк. 221).

Від січня 1930 р. на документах Волинської агенції, у місці для підпису, стоїть напис «члени Ліквідаційної Комісії» (Ліквідком), що свідчить про початок згорання діяльності цієї агенції. Це стало закономірним не тільки у зв'язку із початком трактування еміграції як антирадянського явища. Іншою причиною стало згорання НЕПу та цілковитої заборони приватного підприємництва. У листі клієнтці І. Будиловській, завідувач Ліквідкому Сашин вказував, що АТ «РУСКАПА» ліквідується 30 квітня 1930 р. (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр.14, арк. 62). З періодом ліквідації Волинської агенції «РУСКАПА» співпав арешт шепетівського субагента Поташника П. Ш., причина якого в справах досліджуваного фонду не зазначається, й про яку можемо лише здогадуватись, враховуючи початок нового, тоталітарного етапу у житті СРСР та його громадян (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр.14, арк. 58).

Висновки. Отже, чергова хвиля еміграції в умовах НЕПу продемонструвала наявність помітного прощарку населення, яке не мало бажання пов'язувати своє майбутнє та майбутнє своїх дітей із новопосталою державою. Найбільший «еміграційний» досвід мали представники єврейських та німецьких громад, а отже, й родичів та близьких, які могли забезпечити запрошення для виїзду, що було вагомою підставою для зміни місця проживання та громадянства. Традиційна для представників німецьких громад схильність до приватної сільськогосподарської та промислової діяльності, як і важливість вільної реалізації звичних релігійних практик, з кожним новим роком посилення радянської влади, робило неможливим подальше співіснування. Певний час радянська влада намагалася отримати максимальний визиск із емігрантів, що проявлялось серед іншого і в постійному підвищенні вартості закордонних паспортів та обмежень, пов'язаних із можливостями вивезення капіталів та коштовностей.

Значна частина освічених (та не лише) євреїв, які прагнули виїхати за межі країни, були віднесені до категорії «нетрудових» елементів, що в умовах держави «робітників та селян» автоматично переводило їх в категорію «чужих», які з часом ставали «ворогами».

Наведені в дослідженні факти підтверджують думку, що процес виїзду за кордон ускладнювався двома сторонами – країни, до яких прагнули потрапити емігранти, ретельно здійснювали відбір. Головними критеріями, яким мали відповідати переселенці – працездатний вік, гарний стан здоров'я, грамотність, законслухняність та платіжна спроможність. Приватні структури (акціонерні товариства, та ще із помітними іноземними капіталами), на зразок «РУСКАПА», могли функціонувати в СРСР лише в умовах НЕПу. У нашому дослідженні чи не вперше зосереджено увагу на особливостях рекламної діяльності організації, яка мала свої особливості.

Згорнення НЕПу неминуче призвело до ліквідації будь яких приватних, бізнесових ініціатив. У випадку послуг, які пропонувала організація – виїзд за кордон, з посиленням тоталітарних тенденцій в СРСР, та поступовим опущенням «залізної завіси», автоматично перетворювало його співробітників на «ворогів народу» та «іноземних агентів/шпигунів».

Діяльність АТ «РУСКАПА» в 1920-ті рр. дозволила великій кількості громадян цивілізовано та легально виїхати із СРСР і забезпечити гарантії певного стабільного облаштування в країнах їх імміграції. Із ліквідацією «РУСКАПА» для громадян СРСР на довгі десятиліття опустилася залізна завіса, яка зробила неможливою легальну еміграцію. Кінець 1920-х рр. був ознаменований тим, що емігранти були переведені в ранг «класових ворогів», а еміграція з СРСР набула «антирадянського характеру».

Подяка. Висловлюємо вдячність членам редакційної колегії журналу та рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримував фінансової підтримки для проведення дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література

Адамовський, В. (2016). Депортація населення України за національними ознаками в роки Першої світової війни. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки.* № 9. URL: <http://visnyk-history.kpnu.edu.ua/article/view/98009>

Белковець, Л., Белковець, С. (2006). Виїзд за кордон радянських громадян у 1920–1930-ті роки. *Міграційне право.* № 5. С. 38-45. URL: http://krotov.info/4/texts/02_b/Belkovets_2006.htm [російською мовою].

Белковець, Л. (1995). Великий терор та долі німецького села у Сибіру (кінець 1920-х–1930-е роки). URL: <http://sudby-nemeckoy-derevni.blogspot.com> [російською мовою].

Бурда, І. (2010). Проблема єврейських погромів у виступах депутатів першої державної думи. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки.* Вип. 6. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/17550>

Бураков, В. (2008). Класовий принцип житлової політики БРСР у період НЕПу. *Вісник МДПУ імя І. П. Шамякіна.* № 3 (20). С. 11–16. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/klassovyy-printsip-zhilischnoy-politiki-bssr-v-period-nepa/viewer> [російською мовою].

Буценко, А. (1928). Національні меншості України. *Більшовик України.* № 12. С. 67–73.

Вейцблін, І. (1930). Рух єврейської людності на Україні періоду 1897–1926 років. Всеукр. АН, Інститут Єврейської культури. Соц.-економ. секція. Кременчуг: Держвидав України, 175 с. URL: <https://library.vn.ua/e-library/katalog/vejczblit-rux-evrejskoi-lyudnosti>

Гафтель, І. (1994). Попередні висновки по перевиборам в німецьких сільських радах України (лютий 1929 р.). *Німці в Україні. 20-30-і рр. ХХ ст.* (збірник документів державних архівів України). К., С. 130–136.

Геча, О. (2021) Еміграція євреїв Правобережної України у 1923-1930 рр.: причини, напрямки та соціальний портрет переселенців. *European Philosophical and Historical discourse*. Volume. 7 Issue 3. PP.35-43.

Мац, Д. (1932). Єврейське містечко тепер (За попередніми даними вибіркового обстеження). *Вісті ВУЦВК*. 12 серпня. С.3.

Мац, Д. (1929). Світло і тіні в роботі серед нацменшостей. *Радянська Україна*. № 9-10. С.2.

Галас, М. (2011). Зовнішня трудова міграція у добу НЕПу. *Питання історії*. №5. С. 92-104. URL: https://library.by/portalus/modules/beleconomics/readme.php?subaction=showfull&id=1587480963&archive=&start_from=&ucat=& [російською мовою].

Кульчицький, С. (2004) Грошова реформа 1921-1924 рр.: URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=DOP&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Groshova_reforma_1922_1924

Даниленко, В. (2000) Еміграція з СРСР наприкінці 1920-х. Персональні справи із Державного архіву Київської області. URL: https://web.archive.org/web/20171201044306/http://www.eastview.com/files/3066_stat%27ia_2%20Russfinal [російською мовою].

Дворкін, І. (2021). Єврейські погроми кінця ХІХ – початку ХХ ст. у сучасній українській історіографії. *Українознавчий альманах*. Випуск 29. С. 66-73.

Державний архів Житомирської області, ф.Р-260с, оп.1,спр.1,215 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.Р-260с, оп.1,спр. 2,125 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1,спр. 3,91 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.Р-260с, оп.1, спр. 4, 96 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.Р-260с, оп.1, спр.5, 74 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.Р-260с, оп.1, спр.7, 93 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.Р-260с, оп.1,спр.8, 182 арк.

Державний архів Житомирської області, ф Р-260с, оп.1,спр/9, 177 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.Р-260с, оп.1, спр.10, 16арк.

Державний архів Житомирської області, ф.Р-260с, оп.1,спр.14,243 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.Р-260с, оп.1,спр.90, 13 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1,спр.136,14арк.

Державний архів Житомирської області, ф.Р-260с, оп.1,спр.141,37арк.

Державний архів Житомирської області, ф.Р-260с, оп.1,спр.147,17 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.Р-260с, оп.1,спр.150,13 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.Р-260с, оп.1, спр.162, 47 арк.
Державний архів Житомирської області, ф.Р-260с, оп.1, спр. 164, 7 арк.
Державний архів Житомирської області, ф.Р-260с, оп.1, спр.168, 6 арк.
Державний архів Житомирської області, ф.Р-260с, оп.1, спр. 169, 6 арк.
Державний архів Житомирської області, ф.Р-260с, оп.1, спр.214, 10 арк.
Державний архів Житомирської області, ф.Р-260с, оп.1, спр.244, 23 арк.
Державний архів Житомирської області, ф.Р-260с, оп.1, спр.264, 36 арк.

Дзира, О. (2016). Імміграційна політика Канади щодо суспільно-політичного статусу українських переселенців 1918–1939 рр.: дис. ... канд. іст. наук. Київ. 225 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Dzyra_Olesia/Immihratsiina_polityka_Kanady_sc_hodo_suspilno-politychnoho_statusu_ukrainskykh_perese

Дмитрієва, Н. (2009). «Ой ти, доля корабля...», або Знову про «Філософський пароплав». *Пушкін*. № 4. С. 58–63. URL: https://scepsis.net/library/id_2690.html [російською мовою].

Д'яконов, Л. (1925). Вїзд за кордон та вїзд до СРСР громадян СРСР, емігрантів та реемігрантів та іноземців: практичне керівництво. Народний комісаріат внутрішніх справ. Москва: Вид-во Гол. упр. комунального гос-ва НКВС. 100 с. URL: <https://dokumen.pub/0196e52f5938a7b9b0032418aae42fa5.html> [російською мовою].

Етнічні депортації: досвід Першої світової (2014). *Нова газета*. № 81 від 25 липня. URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2014/07/24/60474-171-vrazhdebno-poddannye-187-etnicheskie-deportatsii-151-opyt-pervoy-migrovoyu>. [російською мовою]

Марунчак, М. (1991). Історія українців Канади. Вінніпег: накладом Української вільної академії наук в Канаді. Вінніпег. 464 с.

Пархомовський, М., Харув, Д. (2009). На чотирьох краях землі. Єврейська еміграція із Росії (1881-1939). *Лехаїм*. URL: <https://lechaim.ru/ARHIV/206/kabinet.htm> (2021, серпень, 04) [російською мовою].

Тихонов, А. (2007). Єврейські погроми 1881 р. в українських губерніях Російської імперії. *Український історичний журнал*. № 5. С.65–74.

References

Adamovsky, V. (2016). Deportatsiia naselennia Ukrainy za natsionalnuyu oznakamy v roky Pershoi svitovoi viiny. *Visnyk Kam'ianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka: Istorychni nauky*. № 9. URL: <http://visnyk-history.kpnu.edu.ua/article/view/98009>

Belkovets, L., Belkovets S. (2006). Vyezd za rubezh sovetskikh grazhdan v 1920–1930-e gody. *Migratsionnoe pravo*. № 5. S. 38-45. URL: http://krotov.info/4/texts/02_b/Belkovets_2006.htm

Belkovets, L. (1995). Bolshoy terror i sudby nemetskoy derevni v Sibiri (konets 1920-kh–1930-e gody). Moskva: IVDK: Lit. agentstvo Varyag. 317s. URL: <http://sudby-nemeckoy-derevni.blogspot.com>

Burda, I. (2010). Problema yevreyskykh pohromiv u vystupakh deputativ pershoi derzhavnoi dumy. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Serii 6: Istorychni nauky*. Vyp. 6. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/17550>

Burakov, V. (2008). Klassovyy printsip zhilishchnoy politiki BSSR v period NEPa. *Vesnik MDPU imya I. P. Shamyakina*. № 3 (20). S. 11–16. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/klassovyy-printsip-zhilishchnoy-politiki-bssr-v-period-nepa/viewer>

Butsenko, A. (1928). Natsionalni menshosti Ukrainy. *Bilshovyk Ukrainy*. № 12. S. 67–73.

Veitsblit, I. (1930). Rukh yevreiskoi liudnosti na Ukraini periodu 1897–1926 rokov. Vseukr. AN, Instytut Yevreiskoi kultury. Sots.-ekonom. sektsiia. Kremenichuk: Derzhvydav Ukrainy, 175 s. URL: <https://library.vn.ua/e-library/katalog/vejczblit-rux-evrejskoi-liudnosti>

Haftel, I. (1994). Poperedni vysnovky po perevyborakh v nimetskykh silskykh radakh Ukrainy (liutyi 1929 r.). *Nimtsi v Ukraini. 20-30-i rr. KhKh st. (zbirnyk dokumentiv derzhavnykh arkhiviv Ukrainy)*. K., S. 130–136.

Hecha, O. (2021) Emihratsiia yevreiv Pravoberezhnoi Ukrainy u 1923-1930 rr.: prychny, napriamky ta sotsialnyi portret pereselentsiv. *European Philosophical and Historical discourse*. Volume. 7 Issue 3. PP.35-43.

Mats, D. (1932). Yevreiske mistechko teper (Za poperednimy danymy vybirkovoho obstezhennia). *Visti VUTsVK*. 12 serpnia. S.3.

Mats, D. (1929). Svitlo i tini v roboti sered natsmenschostei. *Radianska Ukraina*. № 9-10. S.2.

Galas, M. (2011). Vneshnyaya trudovaya migratsiya v period NEPa. *Voprosy istorii*. № 5. С. 92-104. URL: https://library.by/portalus/modules/beleconomics/readme.php?subaction=showfull&id=1587480963&archive=&start_from=&ucat=&

Kulchytskyi, S. (2004) Hroshova reforma 1921-1924 rr.: URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=DOP&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Groshova_reforma_1922_1924

Danilenko, V. (2000) Emigratsiya iz SSSR v kontse 1920-kh. Lichnye dela iz Gosudarstvennogo arkhiva Kievskoy oblasti. URL: https://web.archive.org/web/20171201044306/http://www.eastview.com/files/3066_stat%27ia_2%20Russfinal.

Dvorkin, I. (2021). Yevreiski pohromy kintsia KhKh – pochatku KhKh st. u suchasniï ukrainzii istoriohrafii. *Ukrainoznavchyi almanakh*. Vypusk 29. S. 66-73.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-260s, op.1, spr. 1, 215 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-260s, op.1, spr. 2, 125 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-260s, op.1, spr. 3, 91 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-260s, op.1, spr. 4, 96 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-260s, op.1, spr.5, 74 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-260s, op.1, spr.7, 93 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-260s, op.1, spr.8, 182 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-260s, op.1, spr. 9, 177 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-260s, op.1, spr. 10, 16 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-260s, op.1, spr. 14, 243 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-260s, op.1, spr. 90, 13 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-260s, op.1, spr. 136, 14 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-260s, op.1, spr. 141, 37 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-260s, op.1, spr. 147, 17 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-260s, op.1, spr. 150, 13 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-260s, op.1, spr. 162, 47 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-260s, op.1, spr. 164, 7 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-260s, op.1, spr. 168, 6 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-260s, op.1, spr. 169, 6 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-260s, op.1, spr. 214, 10 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-260s, op.1, spr. 244, 23 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-260s, op.1, spr. 264, 36 ark.

Dzyra, O. (2016). Immihratsiina polityka Kanady shchodo suspilno-politychnoho statusu ukrainskykh pereselentsiv 1918–1939 rr.: dys. ... kand. ist. nauk. Kyiv. 225 s. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Dzyra_Olesia/Immihratsiina_polityka_Kanady_sc_hodo_suspilno-politychnoho_statusu_ukrainskykh_perese

Dmitrieva, N. (2009). «Oy ty, uchast korablya...», ili Snova o «Filosofskom parokhode». *Pushkin*. № 4. S. 58–63. URL: https://scepis.net/library/id_2690.html

Dyakonov, L. (1925). Vyezd za granitsu i vezd v SSSR grazhdan SSSR, emigrantov i reemigrantov i inostrantsev: prakticheskoe rukovodstvo. /Narodnyy komissariat vnutrennikh del. Moskva: Izd-vo Gl. upr. kommunalnogo khoz-va NKVD. 100 s. URL: <https://dokumen.pub/0196e52f5938a7b9b0032418aae42fa5.html>

Etnicheskie deportatsii: opyt Pervoy mirovoy. *Novaya gazeta*. № 81 ot 25 iyulya. 2014. URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2014/07/24/60474-171-vrazhdebno-poddannye-187-etnicheskie-deportatsii-151-opyt-pervoy-mirovoy>

Marunchak, M. (1991). *Istoriia ukrainsiv Kanady*. Vinnipeh: nakladom Ukrainskoi vilnoi akademii nauk v Kanadi. Vinnipeh. 464 s.

Parkhomovskiy, M., Kharuv, D. (2009). Na chetyrekh krayakh zemli. Yevreyskaya emigratsiya iz Rossii (1881-1939). *Lekhaim*. URL: <https://lekhaim.ru/ARHIV/206/kabinet.htm> (2021, avgust, 04)

Tykhonov, A. (2007). Yevreiski pohromy 1881 r. v ukrainskykh huberniiakh Rosiiskoi imperii. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 5. S.65–74.

Slobozhan I. THE NATIONAL MINORITIES EMIGRATION FROM THE UKSSR DURING THE NEP PERIOD (ON THE EXAMPLE OF THE VOLHYNIA PASSENGER AGENCY "RUSCAPA")

Abstract

*The purpose of the article is to study the main problems and factors of the ethnic minorities emigration, in particular, Germans and Jews, from Volhynia-Zhytomyr region in the 1920s; to reveal the peculiarities of the activities of the Russian-Canadian-American Passenger Agency (RUSCAPA) that helped USSR citizens to emigrate legally during the NEP period. **Methodology** of the study was general scientific methods (analysis of the available archival documents, synthesis of other sources that allowed to recreate the picture of the organization of migration flows), historical research methods (historical-comparative: parallels were drawn with previous periods and the causes of various migration waves), methods of classification and typology (to study the categories of citizens who could obtain permission to leave and enter another country). **Scientific novelty.** New documents from the archival fund «The Volhynia passenger agency «RUSCAPA»», stored in the State Archives of Zhytomyr region, are introduced into scientific circulation for the first time. The conditions of emigration during the NEP period and the methods of its regulation by the Soviet authorities are systematized.*

Conclusions. *The second wave of emigration among the representatives of national minorities (primarily Jews and Germans) was an indicative form of protest against the conditions of economic, religious life, and other restrictions imposed by the Soviet political system. The former Volhynia province, with its center in Zhytomyr, was a region with a compact population of German and Jewish communities, whose representatives made up the highest percentage of those who took advantage of the short «window of opportunity» to travel abroad that existed in the USSR during the NEP period. That was a reason for the presence in Zhytomyr a representative office of a private company that organized emigration. However, it was not easy to leave the USSR, nor was it easy to get to the country of immigration, due to significant bureaucratic obstacles and arguments for the expediency of permits/prohibitions for the departure/entry of representatives of different social categories and national groups. Restrictions were created by the Soviet government that sought to*

prove to the world the advantages of the young «proletarian» state and by the immigration policy of «overseas» states that were interested in attracting physically, socially and financially prosperous citizens to their countries. RUSCAPA helped to bypass the restrictions, and its liquidation was a consequence of the collapse of the NEP and the transformation of the USSR into a totalitarian system closed by the Iron Curtain.

Key words: *emigration, Jews, Germans, national minorities, the NEP, the State Archives of Zhytomyr Region, the Volhynia Passenger Agency «RUSCAPA», America, Canada, Europe*

Słobozan I. EMIGRACJA MNIEJSZOŚCI NARODOWYCH Z UkSRR W WARUNKACH NOWEJ POLITYKI GOSPODARCZEJ (NA PRZYKŁADZIE DZIAŁALNOŚCI WOŁYŃSKIEJ AGENCJI „RUSKAPA”)

Streszczenie

Celem artykułu jest określenie głównych problemów i czynników emigracji Żydów i Niemców na Ziemię Wołyńsko-Żytomierską w latach dwudziestych XX wieku, a także ukazanie specyfiki działalności JSC „RUSKAPA”, która pomogła legalnie opuścić ZSRR w okresie NEP-u.

Metodologia. W badaniach zastosowano metody ogólnonaukowe (przeanalizowano dostępne dokumenty archiwalne oraz dokonano syntezy innych źródeł, co pozwoliło odtworzyć obraz organizacji przepływów migracyjnych). Wykorzystano także metody badań historycznych (historyczno-porównawczych: nakreślono podobieństwa z okresami wcześniejszymi i przyczynami różnych fal migracyjnych), badając kategorie obywateli, którzy mogliby uzyskać pozwolenie na wyjazd i wjazd do innego kraju – metody klasyfikacji i typologii. **Nowość naukowa.** Do obiegu naukowego zostały wprowadzone nowe dokumenty znajdujące się w funduszu archiwalnym Wołyńskiej Agencji „RUSKAPA”, przechowywanym w Państwowym Archiwum Obwodu Żytomierskiego. Usystematyzowano warunki emigracji w okresie NEP-u i sposoby jej regulowania przez rząd radziecki.

Wnioski. Kolejna fala emigracji przedstawicieli mniejszości narodowych (przede wszystkim Żydów i Niemców) stała się indykatywną formą protestu przeciwko warunkom życia gospodarczego, religijnego i innym ograniczeniom narzuconym przez sowiecki ustrój polityczny. Dawna gubernia wołyńska z centrum w Żytomierzu była obszarem gęsto zaludnionym przez społeczność niemiecką i żydowską, której przedstawiciele stanowili najwyższy odsetek wśród tych, którzy skorzystali z krótkiego „okna możliwości” wyjazdu za granicę, jakie miało miejsce w ZSRR w ramach NEP-u. To właśnie było powodem obecności w mieście przedstawicielstwa prywatnej firmy organizującej emigrację. Jednak wyjazd z ZSRR nie był łatwy, podobnie jak dostanie się do kraju imigracji, co wiązało się z dużymi przeszkodami biurokratycznymi i sporami o zasadności zezwoleń/zakazów wyjazdu/wyjazdu

przedstawicieli różnych kategorii grup społecznych i narodowościowych. Pomagała w tym Spółka Akcyjna „RUSKAPA”, której likwidacja była konsekwencją upadku NEP-u i przekształcenia ZSRR w system totalitarny zamknięty „żelazną kurtyną”.

Słowa kluczowe: *emigracja, Żydzi, Niemcy, mniejszości narodowe, NEP, Państwowe Archiwum Obwodu Żytomierskiego, Wołyńskie Biuro Pasażerskie „RUSKAPA”, Ameryka, Kanada, Europa.*

Статтю надіслано до редколегії 23.09.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 22.10.2023 р.